նութիւններն են կազմում, այլ նրա կրօնը, այսինքն նրա գաղափարը Աստուծոյ մասին, որ ոչինչ յարաբերութիւն չունի քաղաքային օրէնքների հետ։ Իւրաքանչիւր քաղաքացուն մենք նրան հարց ենք առաջարկում իր կրօնի մասին։ Ամեն անգամ երբ նիւթական շահերը հասցնում են հրէային իր իրաւունքները սահմանափակող որոշումների կանխարգված շրջանին, նա ինքն իրան հարց պէտք է առաջարկէ իր կրօնական համոզմունքներին հաւատարիմ մնալու և իրան գրաւող նիւթական շահերը գերադասելու մասին, որոնց նա անկարող է ձեռք բերել, եթէ իր կրօնին հաւատարիմ մնայ։ Այսպիսով երևում է, որ մեր օրէնսդրութեանը թոյլ տալով որ և է սահմանափակութիւններ հրէաների իրաւունքների մասին, մենք մի և նոյն ժամանակ անգիտաբար խախտում ենք կրօնի համբերողութեան սկզբունքը, որ ժամանակակից պետութիւնների ամենաթանգագին սկզբունքն է։

Բայց կրօնի համբերողութեան սուրբ սկզբունքը միակ չէ, որ խախտվում է հրէաներին սահմանափակող օրէնսդրութեան որոշումներով։ Կարելի է համարձակ ասել, որ իրաւունքի ոչ մի ընդհանուր սկզբունքը անխախտ չէ մնում այդ որոշումների շնորհիւ։ Վերցրէք, օրինակի համար, իւրաքանչիւր ժամանակակից պետութեան իրաւունքի մի այլ հիմնական սկզբունք։ Մենք խօսում ենք այն սկզբունքի մասին, որ սովորաբար ձևակերպվում է հետևեալ կարճառօտ, բայց մեծ նշանակութիւն ունեցող նախադասութեամբ «հաւասար պարտաւորութիւններ-հաւասար իրաւունքներ»։ Այս սկզբունքի տեսակէտից հրէաների իրաւունքների սահմանափակելը, եթէ այդ պահանջվէր ուրիշ հիմնաւոր մտածմունքներով, կարելի էր ընդունել, եթէ մի և նոյն ժամանակ ընդունէինք նրանց պարտաւորութիւնների սահմանափակումը, այսինքն նրանց հասարակական և պետական պարտաւորութիւնների սահմանափակելը։ Այդ սկզբունքի հիման վրա, սահմանափակելով հրէաների իրաւունքները, պէտք էր մի և նոյն ժամանակ փոքրացնել նրանց տուած տուրքերի և հարկերի քանակութիւնը։ Օրինակ շատ օտարոտի է պահանջել մարդուց որ նա թափէ իր արիւնը հայրենիքի համար, քանի որ այդ հայրենիքը նրան կատարեալ իրաւունքներ ունեցող իր քաղաքացի չէ համարում, ուրիշ խօսքերով. քանի որ այդ հայրենիքը կատարելապէս նրա հայրենիք չէ համարվում։ Այս միտքը շատ գեղեցիկ կերպով մէկնեց Բավարիայի ազգային ժողովի մէջ, բավարական պահպանողական կուսակցութեան առաջնորդներից մէկը, իշխան Վալլերշտէյն, երբ պատգամաւորների ժողովի մէջ վիճաբանութիւններ կային հրէաների ոչ թէ քաղաքային, այլ քաղաքական իրաւունքների մասին։ Բավարական նախկին սահմանադրութեան յօդուածներից մէկի համեմատ ժողովրդական ներկայացուցիչներ կարող էին ընտրվել միայն քրիստոնեաները. այդ յօդուածը խկապէս ուղղված էր հրէաների դէմ։ Այդ յօդուածը ոչնչացնելու համար եղած վիճաբանութիւնների ժամանակ իշխան Վալլերշտէյն ասաց.

«Իրաւացի է արդեօք հասարակական և պետական պարտաւորութիւններին մասնակցող մարդկանց բացասել այն դէպքում, երբ հարկաւոր է օրինական կերպով կանոնաւորել այդ պարտականութիւնները։ Պետական տեսակէտից արդեօք խելացի է քաղաքացիների ամբողջ մի դասակարգը յայտնի դէպքում ստորացնել մինչև գրաստի աստիճան և այդպիսով անհրաժեշտ դարձնել նրա ներքին ընդդիմադրութիւնը գոյութիւն ունեցող կարգերին։ Պահպանողական է արդեօք ազգաբնակութեան նշանաւոր տարրը զրկել ամենասուրբ զգացմունքներից և պահանջներից։ Իմ կարծիքով կրօնի շրջահայացքը խրականապէս զանազանվում է աշխարհական պետութեան շրջահայացքից։ Կրօնի շրջահայացքը աւելի բարձր է, որովհետև նա պարում է պետական իւրաքանչիւր ձևի վրա։ Բայց եթէ այս այսպէս չը լինէր, եթէ քրիստոնեայ պետութիւնը իր սկզբունքի հիման վրա ճշմարիտ սոփված լինէր բացառութիւններ անել ոչ-քրիստոնեաների համար, գիտէք արդեօք, թէ այդ պետութիւնը ի՞նչպէս պէտք է վարվէր։ Նա պէտք է ասէր. ոչ-քրիստոնեաներ, դուք պէտք է չը տաք պետական հարկեր։ Ոչ քրիստոնեաներ, մենք այլ ևս ձեզանից հասարակական պարտաւորութիւններ չենք պահանջում։ Ոչ-քրիստոնեաներ, դուք պարտաւոր չէք մեր զօրքերի շարքում թափել ձեր արիւնը պետական նպատակների համար։ Այս դէպքում պետութիւնը գոնեա նպատակաւորապէս կը վարվէր։ Պետութիւնը այս դէպքում, իմ կարծիքով, շատ աննպատակայարմար կը վարվէր, բայց գոնեա յայտնի չափով յաջորդաբար կը վարվէր։ Իսկ ասել. վճարեցէք մեզ հետ և մեզ համար, թափեցէք ձեր արիւնը մեզ հետ և մեզ համար, բայց երբ հարցը իրաւունքին է հասնում, դուք ոչինչ նշանակութիւն չունէք՝ այս անելը համապատասխան չէ քրիստոնէական ոգուն և ես շատ կը ցաւէի եթէ դուք այդ կերպով ձևակերպէիք քրիստոնեայ պետութիւնը։ Նա այդ դէպքում այնպէս չէր վարվի, ինչպէս քրիստոնեայ պետութիւն, որովհետև նա անիրաւացի կը վարվէր, իսկ քրիստոնէութեան առաջին պահանջը իրաւացութիւնն է»։

ՆԱՄԱԿ ԱՐԴՈՒԻՆԻՑ

15 օգոստոսի

Վերջին ժամանակներում ամենայն տեղ սկսան լուրեր տարածել, թէ Կովկասում՝ ռուսաց նոր նուաճած երկիրներում քրիստոնեաների մէջ երևում է սաստիկ ձգտումն գաղթականութեան դէպի Տաճկաստան։ Ի թիւս այլոց, այդպիսի լուրեր տարածվել են և մինչև անգամ իշխանութեան ականջին եւ հասել են նաև Արդուինի քրիստոնեայ բնակիչների մասին։

Համարելով այդ բոլոր տեղեկութիւնները Արդուինի հայ լուսաւորչականների մասին անհիմն, ես կամենում եմ այդ խնդրին որ և է պարզութիւն տալ. ուստի խոնարհաբար խնդրում եմ ձեզ, յարգոյ խմբագիր, որ ձեր լրագրի միջոցաւ հրատարակէք այս իմ նամակը ի տեղեկութիւն այդ խնդրով պարապողներին։

Արդուինի մէջ բնակվում են տաճիկներ և լուսաւորչական ու կաթօլիկ հայեր, ընդամենը մօտ 1000 տուն, որոնցից 450 տուն հայ կաթօլիկ, 150 տուն լուսաւորչական և միւսները տաճիկներ են։ Կարծիք չը կայ, որ մահմեդականները, ինչպէս կոյր աշակերտ և հետևող իրանց միակ մարգարէին, գաղթում են և կը գաղթեն Արդուինից, ինչպէս և այլ նոր առնված քաղաքներից։ Հայ կաթօլիկների մասին ես կարող եմ ասել համարձակ, թէ նրանք ձգտում են դէպի գաղթականութիւն, որովհետև օսմանեան տէրութեան ժամանակ, երբ միւս քաղաքներում գլխաւոր և իշխող ազգը նոյն իսկ օսմանցիք—մահմեդականներն էին, այդպէս չէր Արդուինում։ Այստեղ հայ կաթօլիկները համեմատ աւելի իշխում էին և բռնանում ինչպէս փոքրաթիւ լուսաւորչականների, նոյնպէս և այստեղի մահմեդականների վրա անգամ, քան թէ իրանք մահմեդականները Տաճկաստանի բուն քաղաքներում մի այլ ազգի վրա։ Այստեղ հայ կաթօլիկներն մինչև անգամ տաճկաց տէրութենից նշանակված մահմեդական դատաւորներին էին փոխում, այնպէս որ ժողովրդի վիճակը և կառավարութեան դրութիւնը կախումն ունէր մի քանի նշանաւոր հայ կաթօլիկ անձերից և նոյնպէս նրանց հոգևորականութենից։ Ոչ մի դատ և խնդիր չէր հասնի կառավարութեանը առանց դրանց մասնակցութեան, որոնք միասին ձեռնամուխ լինելով ժողովրդի ամէն գործերի մէջ, մեծ օգուտներ էին ստանում դրանցից. Ուրեմն, ինչ զարմանք եթէ այդպիսի անձինք և հոգևորականութիւնը միասին զրկվեն ժողովրդին, (հարկաւ իրանց կաթօլիկ ժողովրդին) գաղթել դէպի Տաճկաստան, (ինձ քաջ յայտնի է և տեղական իշխանութիւնն ևս գիտէ, որ վերջին օրերում դրանց խորհրդով ուղարկված է Կ. Պօլիս մի անձն, Յովհաննէս էֆենդի Փիլոյեան, որ այնտեղ արդուինցի ապագայ հայ կաթօլիկ գաղթականների համար տեղ պատրաստէ) մանաւանդ որ ռուսաց այստեղ մուտք գործելու օրից դրանք իրանց նշանակութիւնը կորցրին բոլորովին և դրանց դրութիւնը փոխուեց, որովհետև դրանք հիմայ այլ ևս չեն կարող այնպիսի մեծ դերեր խաղալ ժողովրդի և կառավարութեան առաջ, ինչպէս տաճկաց կառավարութեան ժամանակ։—Իսկ ինչ որ վերաբերում է Արդուինի հայ լուսաւորչականներին, ես կարող եմ հաստատապէս ասել, որ նրանք ոչ մտածել են և ոչ էլ կը մտածեն այդ մասին. Նրանք ընդհակառակն մեծ հաճոյքանքով սպասում էին մի օր առաջ ազատվել տաճկաց բարբարոս տէրութենից, որի տակ նրանք դատապարտված էին ամենայն զրկանքների. չէին շահվում ոչ մի քաղաքական իրաւունքից և չէին կարողանում բարձրացնել իրանց ձայնը հայ կաթօլիկների և տաճիկների դէմ։

Հրատարակելով այսպէս Արդուինի հայ լուսաւորչականների գաղթելու մտքից բոլորովին հեռի լինելը, ինձ մնում է միայն խղճի արդարութեամբ ասել մի քանի խօսք ևս Արդուինի ներկայ խեղճ դրութեան և այն շարժառիթների մասին, որոնք գուցէ, և շատ կարելի է, ստիպում են հայ կաթօլիկներին գաղթել Արդուինից։ 1) Արդուինը, որ վաղուց յետէ առևտուր էր անում Կարսի Նաչանդի, Օլթիի և ուրիշ քաղաքների հետ և դրանով կերակրում էր իր բնակիչներին, այժմ այն քաղաքների տաճիկների, վաճառական և գլխաւորապէս երկրագործ ոյժի գաղթելու պատճառաւ, մնում է այժմ որբացած և զրկված իր առևտրական օգուտներից։

Վաճառականութիւնը, որ արդուինցոց միակ և գլխաւոր պարապմունքն էր, այդ պատճառաւ հիմայ յետին և վատ դրութեան մէջ է մնացել։ 2) Բացի վաճառականութենից, Արդուինի բնակիչները, մանաւանդ կանայք պարապում էին կտաւ գործելով և այստեղ խիստ առատ բուսնող թութ պտուղից արաղ քաշելով և ծախելով. այն ինչ այժմ ակցիզի և մաքսի կառավարութեանց պահանջած ծանր հարկերի պատճառաւ դադարեցաւ Արդուինում այդ պարապմունքը, պարապմունք, որ կուշտ հաց էր տալիս բազմաթիւ որբ և այրի կանանց և երեխանց։ Եւ այսպէս, տաճիկները գաղթեցին, վաճառականութիւնը դադարեցաւ, պարապմունքները վերջացան, արդուինցոց վաստակի և շահերի աղբիւրները ցամաքեցան, իսկ հարկերը և տուրքերը ծանրացան,—ինչ է մնում ուրեմն անել արդուինցոց սորանից յետոյ։ Դաշտեր և հովիտներ չունի Արդուինը, որ նոքա երկրագործութեամբ և խաշնարածութեամբ գոնէ պարապեն, քաղաքը քարքարուտ է և լերան վրա կառուցած։ Արդուինը չունի ճանապարհներ, որ ժողովուրդը իր սովորական պարապմունքը, վաճառականութիւնը, որի մէջ խիստ ճարտար է, հեռաւոր քաղաքների հետ սկսի անել։ Արդուինը կղզիացել է հիմայ, զուրկ ամենայն հաղորդակցութենից։ Արդուինցիք ներկայումս խիստ ցաւալի դրութեան մէջ են գտնվում. Նոցա մեծ մասը քաղցած և մերկ են և օրական հացի կարօտ, հաւատացէք, որ օրական չոր հացի կարօտ։ Շատերը հիմայ, որ դեռ ամառ է, պտուղներով են միայն կերակրվում հացի փոխարէն, և չափազանցութիւն չէր լինի, եթէ ասէի, թէ ոմանք գաղտնի կերպով բոյսերով են մտնող տալիս իրանց ստամոքսին։—Խղճալի և ծանր դրութիւն....Արդուինցիք իրանց այս խղճութեան մասին յայտնեցին իշխանութեանը, խնդրամատոյց լինելով յուլիսի վերջերում այստեղ այցելութեան եկող Բաթումի գ. Նաչանգալեանին և յոյս ունեն, թէ մօտ օրերումս իշխանութիւնը անշուշտ կը ձեռնարկէ իրանց այդ վատ դրութենից ազատելու։

Նկարագրելով այսպէս առհասարակ բոլոր արդուինցոց վատ դրութիւնը և խեղճ վիճակը, անտարակոյս կը հարցնէք, ընթերցող, թէ ինչ է ուրեմն պատճառը, որ հայ-կաթօլիկներն են, որ ձգտում են գաղթել, իսկ լուսաւորչականները մտածել անգամ չեն դրա մասին։—Ասեմ ձեզ.—նախ, որ լուսաւորչականները, ինչպէս վերը ասացի, ժողովրդի փոքր մասն են կազմում, ուստի կեանքի ամէն ծանրութիւն փոքր մասի համար այնքան զգալի չի լինի, ինչքան մեծ մասի՝ կաթօլիկների համար. երկրորդ, որ լուսաւորչականներից շատերը պարապում են այլ և այլ արհեստներով, օրինակ դարբնութեամբ և այլն, և երրորդ, այդ տարրը տաճկաց ժամանակ ևս ընկճված լինելով թէ կառավարութեան հարուածներից և թէ իր այլ այլադաւան, կաթօլիկ համազգիների և նոցա հոգևորականութեան հարստահարութիւններից, կազմել է ժողովրդի փոքրագոյն, խոնարհ և հնազանդ մասը։ Նա իր կեանքը նուիրելով միշտ իր աշխատանքը և դերդաստանի հացը հայթայթելու խաղաղ միջոցների, այն է արհեստների, պահպանել է միշտ և ներկայ իր դառն կենաց ժամումը ևս կամենում է պահպանել իր ազգային դարևոր յատկանիշը՝—յաղթել ամեն դժուարութիւնների, համբերութեամբ և բուռն դիմադրութեամբ կեանքի ճանապարհի վրա պատահող բոլոր արգելառիթների, բոլոր խոչընդոտներին։

Օտարական

ՆԱՄԱԿ ԱՐԱԳԱԾԻՑ

Օգոստոսի 26-ին

Ի նկատի առնելով ալեոր Արագածի հազարաւոր մութ խորշերը, անառիկ ժայռերը, օձապտոյտ բարակ շաւիղները, անչափելի խրամները, աչաղին անդունդները, անմարդաբնակ այրերը և այլ հազար ու մի տեսակ անկանելի ծակ ու ծուկերը,—հեշտ կարելի է եզրակացնել որ Արագածը այնպիսի մի անառիկ և բնական բերդ է, որ ամենաթոյլ աւազակն էլ կարող է ընդդիմադրել մի աչազին զինուորված գնդի։ Հէնց այս բնական յարմարութիւնն է պատճառը, որ ամեն տեսակ արիւնարբու աւազակ, փախստական մարդասպան, թուրք, քուրդ, որ և իցէ չարագործութիւն արած ժամանակ, իր փրկութեան ապաստանարան Արագածի առատ խորշերի մէջ է որոնում։—Գարունը բացվելուն պէս՝ աւազակութեամբ մեծացած Զորան-քեարու արիւնարբու թուրքերը իսկոյն թափվում են իրանց հօտերով Արագածի խոտաւէտ դաշտերը և վրաններով բռնում են յարմարաւոր տեղերը։ Սրանց կանայքը իւղ, պանիր են պատրաստում, իսկ մարդիկը, այդ անկուշտ աւազակները, խմբերով Արագածի ստորոտից ցած են իջնում, յափշտակում են խեղճ գիւղացոց եզները, կովերը, հանգից տանում են գութանը, ճեղքում են տները, կողոպտում են ճանապարհորդներին, շատերին սպանում և յետոյ վերադառնում իրանց վրանները և անյայտանում Արագածի հազար ու մի մութ ծակերում։ Ով կարող է յանդգնել և այս արիւնարբու աւազակների ետևից խուզարկութիւն անել, այն էլ Արագածի խորշերում, հարցնում ենք, ո՞վ։ Միայն նա կարող է այստեղ ոտք կոխել, որ իր կեանքից ընդարել է և իր գլխից ձեռք վեր առել։ Մանաւանդ որ այստեղ են բնակվում երկու հռչակաւոր աւազակներ իրանց չարագործ խմբերով, որոնցից գլխաւոր չարագործն է Քեալբալայ Աղիզը, որին բռնելու համար շատ վաղուց է շատերը հարչարվում էին, բայց ոչ ոք չէր կարողանում այս զարհուրելի գազանին մօտ գնալ։ Երկրորդն է Էիբ Խաւ-օղլի։ Սրանք իրանց անվեհեր և անխիղճ արով հազար չէն՝ օճախ են քանդել, հազարաւորներին կողոպտել, շատերին սաղ սաղ կորատել և այսպիսով ամեն տեղ ահ ու սարսափ էին տարածել։ Բաւական է որ սրանք Մաքու քաղաքից շահի գանձարանը՝ կտրում և դուքերով ոսկի բերում, էլ ինչ կը դիմանայ անզէն և տկար գիւղացին։

Օգոստոսի մէկին այս Քեալբալայ Աղիզը իր խմբով պատահում է ուղտապանների հարուստ քարավանին, որ մի վաճառականի թանկագին ապրանք են տանելիս լինում Ալէքսանդրապօլ։ Գիւզալտարաւ և Ղըռխ-Դակիրմանի մէջը թալանում են քարվանը և սպանում քրէչտար Զօրբային.... Նոյն ամսի 2-ին այս լուրը հասնում է գաւառը պահպանող ձիաւորների գլխաւոր պ. Առաքել Տէր-Առաքէլեանցին։ Սա առանց ժամանակ կորցնելու վեր է առնում իր հետ Աշըռլըցի քաջ երիտասարդ Վարդանին, որ իր նշանաւոր քաջութիւններով յայտնի է շատերին, չորս հատ էլ ուրիշ ձիաւոր և սկսում են հետախուզել չարագործներին։ Հարց ու փորձ անելով հասնում են Արագածի տակը։ Այստեղից էլ հազար ու մի տեսակ վտանգների հանդիպելով, մահը յանձն առած, զանազան տեսակ խորամանկ հնարներ գործ դնելով մտնում են Ջօպանքարի վրանները և տեղեկանում են, որ աւազակ Քեալբալայ Աղիզը իր բոլոր չարագործներով այստեղ, իր հօր վրանում վեր եկած է։ Աշխատում են և մի վարպետութեամբ իմանում են չարագործների վրանի տեղը և նրան համապատասխան զինք բռնել են պատրաստում։ Մէկին ուղարկում են Ղըռխ-Դակիրմանի գաւառապետի